

تهیه و تنظیم:
مهندس اکبر شیرزاده

ترمه، پشمی در مورد تولید پارچه های نفیس و با ارزش ایران

مختلف در رنگ‌های متنوع و جنس الیاف جداگانه است اما در ۳ هزار سال ترمه از جنس پشم خالص و به وسیله دوک و دست، تابیده و ریسیده می‌شد. رحیم و ژرژ عناویان (پدر و پسر) مجموعه‌ای از ترمه‌های قدیم ایران در اختیار داشتند و به کمک متخصصان ژاپنی، عکس‌هایی از ترمه‌های مذکور گرفته و در قالب کتاب «ترمه‌های سلطنتی ایران و کشمیر» منتشر شده‌است. در این کتاب با نشان دادن هر قطعه ترمه، طرز بافت نخ‌های تار و پود شرح داده شده که با زبان ساده همان دوره، تهیه و بافت پارچه شرح داده شده‌است.

پود اول از زیر تار اول و تار سوم و پنجم‌الی آخر که نمایش یک سرژه یک دوم آن می‌باشد. در آن زمان هنوز کاغذ شطرنجی و ارائه طرح سرژه متداول نشده بود و ترمه‌ها را به‌صورت نقش آفریده و روی پارچه، نامگذاری می‌کردند مانند ترمه راه‌راه، ترمه کچراه، ترمه بته جقه، ترمه لوزی‌شکل، ترمه منظره شکارگاه، ترمه با نقش حیوانات و پرندگان و ... طراحی ترمه و قالی، ابتدا به‌صورت سینه به سینه از پدر به پسر انتقال می‌یافت و ادامه پیدا می‌کرد و اگر پدری، پسر نداشت، آن فن و طرح به گور می‌رفت و

سالم‌تر و پایدارتر بوده و جایگاه خود را در صنعت نساجی حفظ کرده و عرض اندام نموده‌است. زمانی که انسان‌ها برای تمیز کرده به وسیله جاروی دستی، فرش ایرانی را جارو می‌زنند، پشم موجود در قالی خم شده و در مقابل جارو، مقاومت کرده، سالم می‌ماند، به جای اولیه خود بازمی‌گردد و نمی‌شکند و به این ترتیب عمر قالی طولانی‌تر می‌شود. این نوع پشم در مقابل جذب رنگ و پایداری و ثبات رنگی نیز مشهور خاص و عام بوده و قابل تحسین و تمجید می‌باشد. برای مثال در موزه متروپولیتن آمریکا، قالی هفت رنگی وجود دارد که بافت ایران در حاشیه آن قید شده و تاریخ بافت آن به ۷۰۰۰ سال قبل بازمی‌گردد. رنگ‌های مختلف آن موجب اعجاب بینندگان می‌شود و این سوال در ذهن بازدیدکنندگان موزه نقش می‌بندد که چگونه عمل رنگرزی نخ‌های این قالی انجام شده که هیچ‌گونه تغییر رنگی در آن دیده نمی‌شود؟ متخصصان بسیاری از این فرش، نمونه‌برداری کرده‌اند تا بتوانند به رموز رنگرزی آن دست یابند، اما هنوز موفق نشده‌اند.

ترمه ایران، انواع مختلف دارد که با طرح‌های

ترمه: نفیس‌ترین البسه و قدرتمندترین پارچه پشمی با سابقه تولید چندین هزار ساله که از زمان ساسانیان تا امروز در ایران بافته می‌شود. ترمه، اولین پارچه پشمی است که در دنیا با استفاده از پشم بره‌های ایرانی (نژاد قره‌گل) تولید شده‌است. ترمه، بسیار محکم و قوی بوده و در مقابل عوامل مختلف مخصوصاً تنش، کشش، چمش و خمش (خم و راست شدن) از برترین الیاف پشم می‌باشد و در مقایسه با پشم مرینوس از نظر خم و چم و دوباره به حالت اولیه برگشتن و سالم ماندن، ضریب بسیار بالایی دارد و معروف بوده که باعث اعجاب متخصصان فن در جهان گشته است که برترین پارچه‌های بافته شده از این نوع پشم در موزه‌های بزرگ جهان مانند لوور، موزه استکلهم، موزه پاریس و ... موجود است.

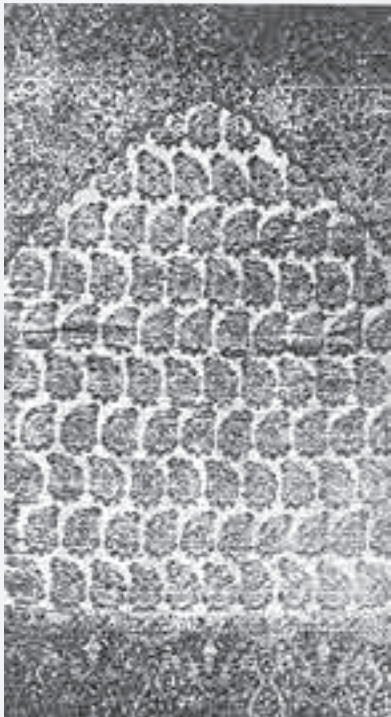
پشم قره‌گل که در پارچه‌های قدیم ایران مانند ترمه و ... در قالی‌های ایرانی به کار می‌رفت، در مقابل خم شده و برگشت به حالت اولیه، ۲۳ هزار بار مقاوم‌تر بوده در حالی که پشم مرینوس در مقابل این عمل ۱۳۷۰ بار دوام داشته و می‌شکست. در مقایسه این دو نوع پشم، ۱۷ برابر پشم تولید ایران، مقاوم‌تر،

شکل ۲- سجاده ترمه بته‌جقه زمینه زرد- سده ۱۱ هجری

زمان سلجوقیان و صفویه، تحولات زیادی در ترمه ایجاد شد که در سیر تکامل طراحی در ایران را با ذکر شرح حالی از «غیاث‌الدین یزدی» بررسی می‌کنیم.

خواجه غیاث‌الدین یزدی نقش‌بند، اولین طراح پارچه به صورت علمی و عملی بود. این هنرمند نابغه زمان

شکل ۳- ترمه به امضای خواجه غیاث‌الدین یزدی، اواخر قرن دهم، ۴۲×۳۳ سانتی‌متر مجموعه مور، دانشگاه بیل

پراکنده و تا آستانه نابودی پیش رفته است اما باز هم با همت و پشتکار و شوق میهن‌پرستی صنعتگران ایرانی، به دوران اوج خود بازگشته و سرافراز شده است. برای نمونه این زمان‌ها را به صورت فهرست نقل می‌نماییم:

۱- زمان هخامنشیان توسط اسکندر مقدونی

۲- زمان ساسانیان توسط اعراب

۳- زمان چنگیزخان مغول

۴- زمان تیمور که تمام هنرمندان را به سمرقند گسیل داشت.

۵- زمان اشرف و محمود افغان

۶- زمان قاجار توسط انگلیس و روسیه

ترمه بته‌جقه: این طرح در لباس و ترمه‌های ایران تعاریف مختلف داد که در فرهنگ دهخدا چنین آمده است. بته‌جقه معانی گوناگونی دارد مانند تاج، افسر هر چیز تاج مانند که به کلاه نصب کنند.

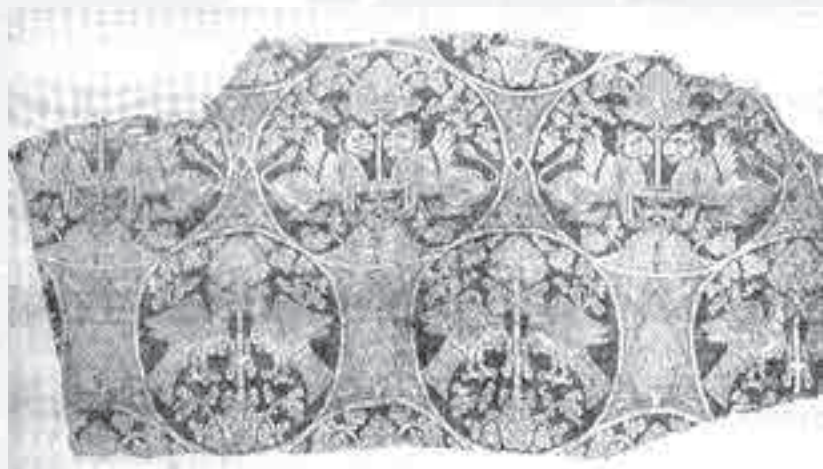
دهخدا در فرهنگ لغات، بته جقه را ساخته شده از پر پرندگان که بر بالای پیش کلاه پادشاهان ایران بوده عنوان می‌کند هم‌چنین بته‌جقه

اصطلاحی است برای نوعی تزئین به شکل پر مرغ که به اشکال مختلف روی آثار دوره اسلامی و به خصوص روی پارچه‌های ترمه و بعضی از قالی‌ها دیده می‌شود. به استناد آثار هنری موجود، بته‌جقه از قدمت طولانی برخوردار است و به اشکال گوناگون دیده می‌شود. در ترمه از طرح بته‌جقه بسیار استفاده می‌شد.

بته‌جقه اصطلاحی است برای نوعی تزئین به شکل پر مرغ که به اشکال مختلف روی آثار دوره اسلامی و به خصوص روی پارچه‌های ترمه و بعضی از قالی‌ها دیده می‌شود. به استناد آثار هنری موجود، بته‌جقه از قدمت طولانی برخوردار است و به اشکال گوناگون دیده می‌شود. در ترمه از طرح بته‌جقه بسیار استفاده می‌شد.

نابود می‌شد اما برخی از طرح‌ها توسط یک خانواده، استمرار پیدا می‌کرد و تا سال‌های متمادی و حتی قرن‌ها، بافته و تولید می‌شد. گاهی اوقات که مملکت در شرایط جنگ و هجوم قرار می‌گرفت، طراحان، هنرمندان و نقش‌آفرینان، پراکنده و آواره می‌شدند اما همان‌طور که اشاره شد، کسانی که در زمینه تولید پارچه به فعالیت می‌پرداختند، دارای سرمایه کافی بودند و می‌توانستند سال‌های متمادی را تحمل کنند تا وضعیت کشور برای تولید، مهیا شود.

در این دور و نزدیک شدن از صنعت و تولید، طراحان و تولیدکنندگان، وادار به ارائه طرح‌های جدید و نوآوری می‌شدند برای مثال ترکیب پشم و ابریشم را در تولید پارچه پشمی ابریشمی ترمه به کار می‌بردند و اثر هنری بسیار زیبایی با نقش و نگار و صورت حیوانات خلق می‌کردند که از براقیت ابریشم در سطح پارچه حکایت می‌کند. از این نوع نوآوری‌ها بود. در آن زمان، قرن چهارم و پنجم صنعت ترمه‌بافی، نساجی و پوشاک در طی قرن‌ها،

شکل ۱- پارچه پشم و ابریشم سیاه و سفید، قرون چهارم و پنجم، ۳۰×۵۵ سانتی‌متر

سرو و به طور کلی درختان در جوامع ایرانی از قدیم‌الایام، قداست و احترام خاصی داشته است. البته گاهی بته جقه‌ها طرح‌های ساده و گاه دارای ظرافت و ریزه‌کاری‌های بسیاری بوده‌اند و در نهایت به کثرت فرم بته‌جقه برخورد می‌کنیم که در هر دوره با ظرافت خاص آن زمان و یا سلیقه‌های هنرمندان آن روزگار طراحی می‌شدند و بته جقه‌ها را با آرایش خاصی روی ترمه پیاده می‌کردند.

و یکسری از ابداعات خود را به صنعتگران دیگر ارائه می‌داد که آنها را روی صنایع خود پیاده کنند. با الهام از تصاویر و نقاشی‌های برجسته زمان، دو نتیجه می‌توان گرفت. برای مثال در شکل ۵، تنگ برنجی نقره‌کاری شده عهد سلجوقی وجود دارد که با طرح‌هایی که قبلاً روی ترمه‌ها با نقاشی‌های نقاشان آن عهد، ترکیب شده است.

نقش بته‌جقه در زمان گذشته و امروز کاربرد زیادی دارد که می‌توان در تولیدات فلزی روی چایخوری‌های نقره قلمزنی شده و یا روی بشقاب‌های مسی قلمزنی شده مشاهده کرد، یا روی زمینه‌های ترمه به‌صورت ملبله‌کاری شکل بته‌جقه، دست‌دوزی و تکه‌دوزی شده است، یا روی منسوجات قالی‌ها، نقوش ظروف و ... این کاربردها به کرات و در تمام دوره‌ها نشانه آن است که سرو و به طور کلی درختان در جوامع ایرانی از قدیم‌الایام، قداست و احترام خاصی داشته است. البته گاهی بته جقه‌ها طرح‌های ساده و گاه دارای ظرافت و ریزه‌کاری‌های بسیاری بوده‌اند و در نهایت به کثرت فرم بته‌جقه برخورد می‌کنیم که در هر دوره با ظرافت خاص آن زمان و یا سلیقه‌های هنرمندان آن روزگار طراحی می‌شدند و بته جقه‌ها را با آرایش خاصی روی ترمه پیاده می‌کردند. بعضی اوقات نیز به صورت موازی، برخی به صورت مورب و گاهی به‌صورت ضربدری و قرینه‌سازی؛ هنگامی هم به‌صورت بزرگ و کوچک در دل یکدیگر قرار می‌گرفتند و طرح‌های بدیع و چشم‌نواز خلق می‌شد که همگی نشان‌دهنده نظم و ترتیب بود.

شکل ۴- نمونه‌هایی از منجوق‌دوزی که در تالار شماره ۳ موزه هنرهای تزئینی موجود هستند.

خود، دارای اصالتی یزدی بود که در هنر ترمه‌بافی و نقش‌بندی، استادی بی‌بدیل بود. وی در زمان شاه‌عباس اول می‌زیست و مورد علاقه وی بود به نحوی که وی را به سمت ریاست کارخانجات تولید زری‌بافی و ترمه‌بافی گمارده بود. خواجه غیاث‌الدین داری طبعی شوخ و لطیفه‌پرداز بود و از هنر شاعری نیز بهره‌مند بود. خانواده خواجه غیاث‌الدین یزدی همگی در امر ترمه بافی بودند. حتی نوه او - زکی‌خان - نیز در نقش‌بندی مهارت فراوان داشت. این خانواده هنرمند از روایت دیگر از نساجان و پارچه‌بافان قرن دهم هجری (شانزدهم میلادی) ایران بودند که از جمله آنها می‌توان به عبدالله، حسین، یحیی، مظفرالدین غیاث و محمد اشاره کرد که نام آنها بر مجموعه پارچه‌هایی که در برخی از موزه‌های شخصی در اروپا و آمریکا دیده می‌شود؛ اشاره کرد. خواجه غیاث‌الدین در شهر یزد در خانواده‌ای رشد یافت که با فن و صنعت، رابطه محکمی داشت. جدّ وی از خطاطان معروف به شمار می‌آمد و وی نیز با هنر شاعری، نقاشی، خطاطی و شاعری نیز به خوبی آشنا و در برخی از آنها به درجه استادی رسیده بود. خواجه غیاث‌الدین با تکیه ابتکارات و قوه خلاقیت و هم‌چنین کمک گرفتن از هنرهای جنبی خود، درصدد زری‌بافی و ترمه بافی برآمد و با کمک و راهنمایی رضا عباسی و شاگردانش در طراحی پارچه‌های جدید با استفاده از معلومات و هنر

خود، اعجاز می‌نمود. خواجه غیاث‌الدین به سبب شخصیت ممتاز، ثروت و دارایی بی‌شمار و هنر خود در شمار درباریان شاه عباس قرار گرفت. آگذرچه این هنرمند در زمان خود، آثار بسیاری خلق کرد اما اکنون بیش از ۸ قطعه از آثار وی باقی نمانده است. در تصاویر پارچه‌های وی، سبک و اسلوب نقاشی رضا عباسی نمایان است و موضوعات تزئینی از قبیل گل، بوته و ... در آثار وی کامل‌تر و دقیق‌تر مشاهده می‌شود. ابتکارات خواجه غیاث‌الدین دو بعدی بود. برخی از طرح‌ها را شخصاً طراحی و روی پارچه پیاده می‌شد

شکل ۵- تنگ برنجی نقره‌کاری شده عهد سلجوقی (هنر اسلامی)